

DOI:10.26104/NNTIK.2022.34.72.036

Айжигитов И.Э.

КҮНӨӨ ИНСТИТУТУНУН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА КАЛЫПТАНЫШЫ

Айжигитов И.Э.

СТАНОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУТА ВИНЫ

I. Aijigitov

THE ESTABLISHMENT AND FORMATION OF THE INSTITUTE OF SIN

УДК: 343.241

Макалада күнөө институтунун пайда болушу жана калыптанышы жөнүндө түшүнүк берилген. Кылмыштуу жосун пайда болушу үчүн кылмышкер укук ченемине белгилүү бир мамиле, бул норманын реалдуу болушуна кол салуу түрүндөгү мамилеги кириши керек. Бирок жазага тартуунун шарты катары күнөөнү талап кылуу кылмыш-жаза мыйзамдары тарабынан дайыма эле таанылган эмес. Буга укук тарыхында элдин маданиятына, анын укуктук ой жүгүртүүсүнүн касиеттерине жараша ар кандай жоопторду кезиктиребиз. Цивилизациянын өнүгүшү менен адамдын өмүрү жана жеке эркиндиктери эң жогорку баалуулукка ээ болгондо, күнөө үчүн жоопкерчилик принциби укуктук реалдуулуктун борбордук принциптеринин бирине айланат, ошондуктан күнөө түшүнүгүн аныктоо ушундай негизги мааниге ээ болот. Күнөөнүн социалдык-укуктук маңызы анын философиялык, психологиялык жана укуктук мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысын эске алуу менен гана ачылат. Демек, күнөө институту изилдөөдө сөздүн кеңири маанисинде, көп кырдуу укуктук жана социалдык көрүнүш катары каралат. Бир жагынан, күнөө коомдук реалдуулуктун элементи болсо, экинчи жагынан, мазмуну укуктук нормаларда каралган укуктук көрүнүш.

Негизги сөздөр: күнөө институту, тарых, укук, кылмыш, жосун, мыйзам, жазага тартуу, сот, кылмыш-жаза укугу, укук бузуу, доомат, жоопкерчилик, жабырлануучу.

В статье рассматривается возникновение и становление института вины. Для того чтобы возникло преступное деяние, виновный должен стать в известное отношение к правовой норме, отношение, являющееся в виде посягательства на реальное бытие этой нормы. Но требование виновности как условие наказуемости далеко не всегда признавалось уголовным законодательством. В истории права мы встречаем на это различные ответы, стоящие в зависимости от культуры народа, от свойств его юридического мышления. Для совершения преступного деяния у правонарушителя должно быть определенное отношение к правопорядку, отношение в форме нападения на реализацию этой нормы. Однако требование вины как условие наказания не всегда признавалось уголовным законом. В истории права мы находим разные ответы в зависимости от культуры народа, особенностей его правового мышления. С развитием цивилизации, когда человеческая жизнь и свободы личности приобрели наивысшую ценность, принцип ответственности за вину становится одним из центральных принципов правовой действительности, именно поэтому опре-

деление понятия вины приобретает такую значимость. Социально-правовая сущность вины может быть раскрыта лишь с учетом всей совокупности философских, психологических и правовых ее характеристик. Поэтому институт вины рассматривается в исследовании в широком смысле слова, как многоаспектное правовое и социальное явление. С одной стороны, вина – это элемент социальной реальности, с другой – это правовое явление, содержание которого предусмотрено правовыми нормами.

Ключевые слова: институт вины, история, право, преступление, деяние, закон, наказание, судебное разбирательство, уголовное право, правонарушение, иск, ответственность, потерпевший.

The article deals with the emergence and formation of the institution of guilt. In order for a criminal act to arise, the perpetrator must enter into a certain relation to the legal norm, a relation that is in the form of an encroachment on the real existence of this norm. But the requirement of guilt as a condition for punishability was by no means always recognized by criminal law. In the history of law, we meet various answers to this, depending on the culture of the people, on the properties of its legal thinking. To commit a criminal act, the offender must have a certain attitude to the rule of law, an attitude in the form of an attack on the implementation of this norm. However, the requirement of guilt as a condition of punishment was not always recognized by the criminal law. In the history of law, we find different answers depending on the culture of the people, the peculiarities of their legal thinking. With the development of civilization, when human life and individual freedoms have acquired the highest value, the principle of responsibility for guilt becomes one of the central principles of legal reality, which is why the definition of the concept of guilt acquires such significance. The socio-legal essence of guilt can be revealed only taking into account the totality of its philosophical, psychological and legal characteristics. Therefore, the institution of guilt is considered in the study in the broad sense of the word, as a multidimensional legal and social phenomenon. On the one hand, guilt is an element of social reality, on the other hand, it is a legal phenomenon, the content of which is provided for by legal norms.

Key words: institution of guilt, history, law, crime, act, punishment, trial, criminal law, offense, claim, responsibility, victim.

Азыркы мезгилде ар бир адамды коргоонун жана коргоонуунун гаранты иштеп жаткан тиешелүү органдар жана мамлекет болуп саналат. Конкреттүү субъекттин укуктары бузулган учурда ал келтирилген

зияндын ордун толтурууга, бузулган укуктарын калыбына келтирүүгө, ошондой эле күнөөлүү субъектини мыйзамдарга ылайык жоопкерчиликке тартууга укуктуу.

Күнөө түшүнүгүн юридикалык илимдеги негизги түшүнүктөрдүн бирине кошуу керек.

Макалада юридикалык илимде калыптанып калган күнөө институтунун түшүнүгүнүн негизги түшүнүктөрү каралат: алар ченемдик, баалоочу, психологиялык, коркунучтуу абал. Мен революцияга чейинки, советтик жана азыркы мезгилдеги илимпоздордун күнөө институту жөнүндөгү ой-пикирлерди мисал катары келтирип, талдоого алдым. Кооптуу мамлекеттин теориясында күнөөлүүлүк кылмыш жасоого өзгөрүлмө жана мүнөздүү тенденция катары түшүнүлөт.

Баалоо концепциясынын алкагында күнөө, биринчиден, кылмышка байланыштуу бардык субъективдүү жана объективдүү жагдайларга сот тарабынан берилген баа катары, экинчиден, кылмышкердин жүрүм-турумуна моралдык-саясий баа берүү катары каралат. Психологиялык концепциянын жактоочулары күнөө деп адамдын жасалып жаткан жосунга жана анын кесепеттерине болгон психикалык мамилесин түшүнүшөт. Макалада күнөөнүн психологиялык жана баалоочу түшүнүктөрүн карама-каршы катары аныктоо мүмкүн эмес деген тыянакка келдим. Күнөөнүн психологиялык-баалоочу концепцияларын бузулбас биримдикте карап, күнөөнүн комплекстүү жалпы укуктук түшүнүгүн бергенге аракет кылдым.

Байыркы доорлордо, кандуу кастык өкүм сүргөн доордо, мамлекеттин жазалоочулук ишмердүүлүгү жабырлануучунун же анын жакындарынын өч алуу көрүнүшүн жөнгө салуу менен чектелип турганда, күнөөнүн ички учуру мааниге ээ болгон эмес. Жабырланган адам, кылмышкер бул зыянды атайы жасадыбы же кокустуктан болдубу, ошол аракет менен өзүнө келтирилген зыян үчүн өч алган. Зыян келтирген адам, анын аракети кокустук, күнөөсүз болушу мүмкүн экендигине, же кылмыш жасаган адам, азыркы түшүнүк боюнча психикалык оору менен оорулуу болгонуна карабастан жазаланган; психикалык оору менен оорулуулар, балдар, жада калса айбандар да жазаланган. Кылмышкер кандайдыр бир себептерден улам каза болсо, анда жабырланган адам анын үй-бүлө мүчөлөрүнөн өч алган.

Жоопкерчиликке туура көз караштын калыптанышына адамдын эркине көңүл бурган римдик юристтер көмөктөшкөн. Алардын окуусу канондук мыйзамга кирген. Христиандыктын кабыл алынышы жана бутпарастык каада-салттардын жылышы менен жамааттык жоопкерчилик принциби жоголот, бул коомдун социалдык баалуулуктарынын өзгөрүшү менен байланыштуу. Христиан доктринасына ылайык, адамдын жүрүм-туруму адеп-ахлактык идеалдар призмасы аркылуу чагылдырылышы керек. Күнөө

жана күнөөкөрлүктүн аныкталышы орто кылымдардагы бардык мыйзам эстеликтеринде чагылдырылган.

Кыргыз Республикасынын укук кылмыш-жаза кодексинин 5-главасынын 29-беренесинде күнөө деп:

1. Адамдын өзү жасаган ушул Кодексте каралган жосунга (аракетке же аракетсиздикке) жана андан келип чыккан укукка жат кесепеттерге карата мамилеси күнөө болуп саналат. Кара ниеттик жана этиятсыздык күнөөнүн формалары болуп саналат.

2. Инсанга, коомго, мамлекетке жана адамзаттын коопсуздугуна зыян келтирүү, ошондой эле зыян келтирүү коркунучун түзүү зыяндуу кесепеттер болуп саналат.

3. Эгерде ушул Кодекстин Өзгөчө бөлүгүндөгү беренде (берененин бөлүгүндө) этиятсыздыктан залал келтирүү түздөн-түз көрсөтүлбөсө, анда атайылап залал келтиргендиги үчүн гана жоопкерчилик келип чыгат [1].

Күнөө адамдын мыйзамда белгиленген кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылуу курагына жеткени жана акыл-эси жайында болгону өбөлгө болот. Жарандык укукта күнөө – жарандык укук бузгандыгы үчүн жоопкерчилик шарттары: келишимдик же башка милдеттенмелерди орундабай, болбосо ойдогудай аткарбай коюу, мыйзамсыз келишим түзүү, мүлктүк зыян келтирүү ж.б. Жарандык укукту бузган адамдын күнөөсү болжолдонот; ал жоопкерчиликтен кутулушу үчүн өзүнүн күнөөсү жоктугун далилдөөгө тийиш. Айрым убактарда күнөө (м.: эгер зыян өзгөчө коркунучтуу жагдайдан улам тартылса) сөзсүз жоопко тартууга негиз боло бербейт [2].

Күнөө институтунун пайда болушун тарыхый-салыштырмалуу талдоонун баалуулугу, мыйзамдарда күнөө институтунун калыптанышы анын өнүгүүсүндөгү туруктуу тенденцияларды аныктоодон жана анын өнүгүшүнөн турат. Мындай тенденциялар күнөө институттун мындан аркы өнүгүшүнө салыштырмалуу ишенимдүү болжолдоп мүмкүндүк берет. Ошондуктан күнөө институтунун өнүгүш проблемасын тарыхый аспектиден теориялык изилдөөнү комплекстүү баштоо туура көрүнөт.

Г. Спенсер белгилегендей, «коомдор арасында жашоо үчүн активдүү күрөш жүргүзүлүп жаткан кезде, таза адилеттүүлүктүн элементи адам тарабынан бир аз жумшартылган элемент катары бааланган [3].

Адамдын психикалык табияты төмөндөгүчө негизделген: жабыр тарткан адам өч алуу максатында, биринчи кезекте кылмыш жасаган адамдын жана жүрүм-турумдун себептери жөнүндө эмес өзүнө жасалган зыян тууралуу ойлонот. Социалдык гетерогендик коомдон андан ары ажыратуу мамлекеттик бийлик институттары архаикалык укуктун пайда болушуна алып келген. Архаикалык (жалпы) укук – прелогикалык ой жүгүртүүгө негизделген укуктун өзүнчө тарыхый түрү [4].

Адамды жоопко тартуу принцибинде, жамааттык жоопкерчилик менен объективдүү айыптоо болгон, күнөөлүү деген актылары иликтенген эмес бирок жосун жасалганбы жана ким тарабынан жасалгандыгы гана маанилүү болгон.

Байыркы укуктун өзгөчөлүктөрү. Жазанын негизи жосун жасоо гана болгон ага карата адамдын мамилеси менен далилденген: жаныбарлар жана ал тургай жансыз нерселер да жазаланган. Ал учурда коллективдүү жоопкерчилик жана кандуу өч алуу кеңири жайылган.

Уруунун бир мүчөсүнүн туура эмес жүрүм-туруму үчүн башка уруктун алдында анын баардык мүчөлөрү жооп берген. Бирок бул топ тукумдун акырындык менен ыдырап кеткенин белгилей кетүү керек. Уруунун бир мүчөсү тарабынан жасалган кылмыш буткул жамаатка тескери натыйжаларын бергендиктен аягында топ аны жеке кылып, анын мүчөсүн коргоодон баш тартышкан жана жасаган жоосун үчүн өзүн жоопкерчиликтүү кылышкан. Эрте римдик укукта жооптуу болгон жабырлануучунун күнөөсү эске алынбастан, объективдүү укукка каршы аракеттер болгон. Бул корутундуну ырастоо максатында Фельдштейн Г.С. төмөнкү аргументтерди келтирет: бир катар олуттуу оор кылмыштарга (мисалы, киши өлтүрүү) карата жазалар: ал кудайлардын каарына калгандыгы жетиштүү деп эсептешкен.

Коомдун өнүгүшү акырындык менен инсандын өз алдынчалыгы жана анын маанисин жогорулатты, бул деген коллективдүү жоопкерчиликтен жекече жоопкерчиликке өтүүгө шарт түзгөн, жана тийешелүү түрдө күнөөнү тыкыр жана деталдуу иликтөөгө өткөн. Күнөө теориясы Римдин жеке укугунда иштелип чыккан. Аквилиянын Мыйзамында (lex Aquilia, б.з.ч. 286) келтирилген зыян үчүн жоопкерчиликти белгилөө үчүн адамдын күнөөлүү (атайылап же байкабастан) жасаган аракеттери жетиштүү болгон деп айтылат [5].

Рим укугунда биринчи болуп күнөөнүн атайылап жасалган «Жаман ниет» (dolus malus) деген түрү пайда болгон. Ал деген атайы жамандык кылуу максатында башкалардын укуктарын бузганын билип туруп, бейкалыс аракет менен максатка жетүү каражаты катары аныкталган.

Кийинчерээк күнөөнүн дагы бир түрү – culpa (шалаакылык) пайда болгон. Адамдын жоопкерчилиги жалпынын мүнөзү нормасына жараша болгон, ар бир адамга коомдо өзүн этияттык жана кылдат менен алып жүрүү эрежелери, б.а. алардын иш-аракеттеринин зыяндуу кесепеттери мүмкүн экенин алдын ала билүү милдети жүктөлгөн. Бул күнөөнүн формасы адам эч кандай ойлонбой туруп башкага зыян келтирсе, бир гана шалаакылыктын айынан аныкталган [6].

Бүгүнкү күндө дүйнөдө күнөөнүн эн оор түрлөрүнүн бири өлүм жазасы болуп саналат. Өлүм жаза-

сын колдонуу жөнүндө маалымат биринчи штаттар жөнүндөгү маалыматтар менен бирдей жашта. Укуктук мааниде мыйзамдаштырылган жазанын бир түрү катары өлүм жазасы бийликти бекемдөөнүн башталышы менен, туруктуу укук мамилелери менен жөнгө салынган коомго өтүү мезгилинде пайда болгон. Мисалы, Тонга аралдарында акыркы неолит жана энеолитке (б.з.ч. 10-5 миң жыл) чейин бардык жер жетекчилердин менчиги болуп саналган.

Уруу-уруулук бөлүнүүдөн аймактык бөлүнүүгө өтүү менен укук системасы жакшырып, өнүгүп, ошого жараша кылмыштын жана жазанын жаңы түрлөрү пайда болгон. Бирок, ошол эле учурда, прото-мамлекеттик түзүлүштөрдө өлүм жазасы бул тарыхый-маданий аймакта айыптуу деп эсептелген кылмыштар үчүн киргизилген. Мисалы, бир жерде ак сөөктөрдүн мүлкүнө кол салуу үчүн өлүм жазасына тартылса, экинчи жерде экзогамиялык же касталык никеге тыюу салууларды бузуу, үчүнчү жерде уруу башчысы тарабынан «ыйык бийликтен» ажырап калуу жазасы каралган, бул ага жаратылышка буйрук берүүгө мүмкүндүк берген. Буга жакшы мисал катары, өз башчыларына өтө чоң урмат-сый көрсөтүшкөн, бирок, лидердин азайышы эгин, мал чарбачылыгын начарлатат деп коркуп, белгилүү бир жашка келгенде аларды өлтүрүшкөн шилликтерди (Жогорку Нил) алсак болот, ал эми уруудагы адамдардын өздөрү дагы көп ооруп өлүп калышчу [7].

Кыргыз элинде да жазага тартуу мурдатан эле колдонулуп келген. Жадакалса намыс үчүн өз баласынын өлүм жазасынан кайтарбаган Курманжан датканын кадыр баркы кыргыз тарыхында көрүнүктүү орунду ээлейт. Курманжан энебиздин дагы бир эл оозунда калган данкы уулу Камчыбекке байланыштуу. Жалган жала менен орус жазалоочулары Камчыбекти дарга асышат. Эл алдында Курманжан «Жашыба балам, душманын сөз кылбайбы. Жашыды, майтарылды деп таба кылбайбы. Сал моюнга сыйыртмакты» деп ал баласына кайрат берет. Ойлосонуз, эне үчүн баласынын өлүмгө дуушар болушу, канчалык күйүт, канчалык тозоктун азабындай азап... Ошол эле учурда сөздүн өзүндө канчалык сыймык жатат [8].

Кылмышкерлерди өлүм жазасына тартуу боюнча рекорд 2015-жылы (1989-жылдан кийин) коюлган. Анда дүйнө жүзү боюнча 1634 адам каза тапкан [9].

Негизи Кыргызстанда өлүм жазасын колдонуу 1998-жылы токтогон. Адегенде президент жыл сайын мораторий киргизип, ал эми 2006-жылы өлүм жазасы Баш мыйзамдан алынып салынган. [10] Бирок азыркыга чейин айрым жогорку чиндеги бийлик адамдары өлүм жазасын кайра киргизиш керек дегендей демилгени көтөрүп, өздөрүнүн пикирин айтып келишет. Талашка түшкөн бул суроо колдоого алынбай ошол бойдон калууда. Коомчулуктун оюу боюнча өлүм жазасын эч кандай киргизе албайт, анткени коомчулук

каршы. Үчүнчүдөн, өмүрдү кудай гана берет. Адам төрөлгөндөн эле өмүрүнүн кол тийбестик статусу бар. Ошон үчүн бул абсолюттук адам укугу деген тыянакка келишкен.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры №12.
2. Юридика аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. Илимий-маалымдама басылыш /АРД/Чекки долбоору, авторлор жамааты. - Б.: 2005, ISBN 9967-428-14-7
3. Спенсер Г. Синтетическая философия: пер. с англ. К.: Ника-центр, 1997. С. 451.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
5. Яблочков Т.М. Понятие вины в римском праве: черты индивидуализма в учениях римский юристов о вине. - М.: Лань, 2013. - С. 52.
6. Рассолов М.М. Римское право: Учебник. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. С. 333.
7. История формирования института смертной казни Тупапов, А. (2014). История формирования института смертной

- казни. Konzept (Kirov): Scientificand Methodological e-magazine. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn: de:0168-ssoar-44964>
8. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
  9. <https://sputnik.kg/20180413/dujnode-olum-zhazasya-tartylgandardyn-sany-azayuuda-1038632122.html>
  10. https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_Death_Penalty/1875166.html
  11. Шерова А.О., Шадимуратова А.А., Кумаров Ш.К. Кыргыз Республикасынын кабыл алынган жаңы конституциясынын өзгөчөлүктөрү / А.О Шерова // Известия вузов Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - №3. - С. 148-153. <http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/2020/1/>
  12. Шерова А.О., Шадимуратова А.А., Кумаров Ш.К. Кыргызстанга пробациянын таасири / А.О Шерова // Известия вузов Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - №3. - С. 153-157. <http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/2020/1/>
  13. https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_Death_Penalty/1875166.html
  14. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
  15. <https://sputnik.kg/20180413/dujnode-olum-zhazasya-tartylgandardyn-sany-azayuuda-1038632122.html>